

HEINRICH WANDT (1890-1965), AUTEUR VAN HET ETAPPENLEVEN TE GENT. EEN PROEVE VAN BIO-BIBLIOGRAFIE

door

Christian DE BACKER

Een boek dat te Gent in het begin van de twintiger jaren een grote populariteit te beurt viel, is ongetwijfeld het tweedelige werk van de Duitse journalist Heinrich Wandt¹, *Etappenleven te Gent*². Het boek droeg als ondertitel *Kanttekeningen bij de Duitse ineenstorting*. Het betrof hier een toegelaten anonieme vertaling van de Duitse originele tekst die eerst als feuilleton in het weekblad *Die Freie Presse* (Berlijn) verscheen in de loop van 1920 en later op het einde van het jaar in boekvorm (alleen het eerste deel) onder de titel *Etappe Gent. Streiflichter zum Zusammenbruch*³. De uitgever van het blad en het *Buchverlag der Freien Presse* was de tamelijk linksstaande socialist Hans Bähr die door zijn legerdienst antimilitarist geworden was.

De Nederlandse vertaling (sine dato, verschenen in 1921)⁴ zag het licht bij de socialistische volksuitgever Hippoliet Janssens die toen in de Hovenierstraat 22 te Ledeberg-Gent woonde en in de dertiger jaren zijn intrek nam in de Vaderlandstraat. Deze verdienstelijke uitgever genoot toen veel bekendheid, niet alleen door goedkope boeken op de markt te brengen, maar ook door vertalingen en succesromans die om de 14 dagen verschenen, door zijn *Vlaamse Almanak* en afleveringen van avonturen van Buffalo-Bill, later nog van Nick Carter en Harry Dickson die hij verspreidde via krantenverkopers en zijn eigen krantenhuisjes, de zogenaamde „aubettes” of kiosken.

Op het eerste deel van het *Etappenleven te Gent* volgde eind 1921 een tweede en laatste deel, terwijl ook bij dezelfde uitgever een Franse vertaling verscheen onder de titel *Vie d'Etape à Gand. En marge de l'effondrement allemand*. Het boek genoot in beide versies een grote bijval en is thans antikwarisch nog erg gezocht.

Het *Etappenleven te Gent* is een verzameling opstellen van een Duits journalist die vanaf het eind van de zomer 1915 tot oktober 1918 te Gent verbleef als dienstplichtige soldaat en die hiermee een groot aantal gegevens

(1) C. DE BACKER, „Wandt, Heinrich Louis, schrijver en journalist” in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 10, Brussel, 1983, kol. 704-709. — ID., „Heinrich Wandt en zijn boek *Etappenleven te Gent*” in: *3e Provinciaal Filatelistisch Salon Oost-Phila. Stadhuis Gent in de Oude Collegezaal van Gedele. 1914-1918 de Grote Oorlog; van 14 tot en met 22 juli 1984. Katalogus*, pp. 4-7, 43-44 en 48.

(2) Voor de verschillende uitgaven zie de bibliografie achteraan.

(3) *Deutsches Bücherverzeichnis* Band 9 (1921 bis 1925 P-Z), Leipzig, 1927, p. 1217.

(4) *Bibliographie de Belgique* 47, Bruxelles Août 1921 n° 8, p. 143.

samenbracht omtrent het dagelijkse leven van de Gentenaars, Gent en de bezetter vanaf augustus 1914, maar voornamelijk vanaf de installatie op 12 oktober 1914 van het Legerkommando 4 dat op het einde van die maand plaats moest maken voor de Etappen-Inspectie 4. In feite dus de hele bezettingsperiode tot 22 oktober 1918, datum van het wegtrekken uit Gent van de laatste Duitse bezetters.

In de eerste plaats is het *Etappenleven te Gent* te beschouwen als een antimilitaristisch boek gesproken uit de sociaal-demokratische levensopvatting van zijn auteur. Dit antimilitarisme wordt in hoofdzaak geïllustreerd aan de hand van de excessen van het Duitse (onder)officierenkorps en de verdrukking van de Belgische bevolking. Hierbij worden in een zeer vlotte verhaaltrant gebeurtenissen ten tonele gevoerd die de Gentenaar bij het verschijnen van het boek nog vers in het geheugen lagen en hem daardoor sterk interesseerden. Het boek krijgt thans nog een andere betekenis: het geeft details over de Gentse pers van toen, de Duitse militaire instanties en diensten, het dagelijkse leven, het stadsbeeld, hospitaal, restaurants, handelshuizen, schouwburgen, bioskopen, tentoonstellingszalen, estaminets en natuurlijk ook de straatjes met bordelen. Wandt heeft ook naast het brutale arrogante wangedrag van vele Duitse officieren en onderofficieren hier en daar aandacht voor bepaalde socio-ekonomische aspecten. Weliswaar kan men niet spreken van een diepgang maar soms worden prijzen en lonen vergeleken, de sociale stratigrafie even aangeraakt en verbanden gelegd met het oorlogsgebeuren, het verschijnsel prostitutie hiermee in verband gebracht⁵. Dit alles brengt Wandt naar voor op een anekdotische manier niet wars van humor en sarkasme en met sterk medevoelen voor de slachtoffers van aangedaan onrecht. In de verschillende kleine hoofdstukken worden ook bepaalde ophefmakende gebeurtenissen verhaald: executies, deportaties, spionagezaken en o.a. ook de moord op graaf d'Udekem d'Acoz te Beernem. Aldus worden de toestanden en voorvallen die Wandt verhaalt niet alleen zo maar in herinnering gebracht maar worden terzelfdertijd ook enigszins historische bronnen, hoe kleinschalig ook de waarde ervan is.

Reeds in het voorwoord van het eerste deel van de *Etappe Gent* wijst Wandt erop dat de feiten die hij in zijn boek verhaalt waar zijn. Vooral keert hij zich tegen het nationalistische militarisme dat volgens hem de vrede in de weg staat en de oorzaak is van de wereldoorlog. In het voorwoord van het tweede deel benadrukt Wandt nog eens zijn antimilitaristische opvattingen en zijn sociaal-demokratische overtuiging. In een korte autobiografische nota verhaalt hij zijn vaandelvlucht in 1912 en beschrijft hoe hij na zijn frontdienst voor Ieper en zijn verplaatsing naar Gent om gezondheidsredenen op 11 juli 1916 te Melle een geheime Gentse Soldatenbond stichtte waarvan de leden antimilitaristische propaganda voerden. Een oproep voor de strijd tegen dit militarisme en het chauvinisme⁶

(5) M. VAN WESEMAEL, „Lichte vrouwen te Gent in de 19de eeuw en hun publiciteit. (Vervolg en slot)” in: *Oostvlaamse Zanten* 52 (1977) p. 52.

(6) Cfr. het boek van de Zwitser Dr. O. NIPPOLD, *Le chauvinisme allemand*, Paris, 1921.

Heinrich Wandt te Gent tijdens W.O. I. Wandt zit uiterst links. Op de tafel liggen exemplaren van het *Stafettenblatt* en de *Kriegszeitung*.

Heinrich Wandt, ca. 1920/21.

Heinrich Wandt, in het enige oude pak dat hij nog had en met al zijn bezit, voor het huis in de Katzlerstrasse 17 te Berlijn dat op 3.2.1945 bij een hevig dagbombardement werd vernield. Wandt schuilde in de kelder van het ernaast gelegen huis en bleef ongedeerd.

besluit dit voorwoord. Dit thema wordt herhaald in de Duitse uitgave van de *Etappe Gent* die voor het eerst in boekvorm verscheen in 1928 bij het Agis-Verlag Wenen/Berlijn onder de titel *Erotik und Spionage in der Etappe Gent*⁷. In een ander boek van Wandt uit 1927 die het vervolg op de *Etappe Gent* is en waarop wij later nog terugkomen, nml. *Der Gefangene von Potsdam*⁸, zal hij preciseren waarom hij zich verplicht voelde in zijn boek de aanklachten te formuleren onder het noemen van de echte namen⁹.

Slechts weinig gegradeerden vinden bij Wandt waardering voor hun onbesproken en positief gedrag, zo bv. de artsen van de gezondheidsdienst en ook generaal von Unger, op rust gesteld in 1917 en die gedichten van René De Clercq vertaalde voor het Insel-Verlag.

De publikatie van de *Etappe Gent* die eerst in afleveringen verscheen zal begrijpelijkerwijze Wandt heel wat narigheid berokkenen. Het zijn voornamelijk de hogere officieren w.o. edelen en magistraten die hem heftig zullen aanvallen in zogenaamde „beledigingsprocessen”.

De figuur van Heinrich Wandt schijnt blijkbaar thans volledig vergeten. In Gent is echter zijn boek over de Etappe nog steeds bekend. Men heeft in de *Ghendtsche Tydinghen* van de jaargang 1972 eens de vraag gesteld wie deze Heinrich Wandt nu eigenlijk wel was en wat er met hem gebeurd was na W.O. I. Hierop werd echter geantwoord met een résumé van de autobiografie die in het tweede deel van het *Etappenleven te Gent* is afgedrukt en die overigens enkele onjuiste details omvat¹⁰.

Het colloquium „Gent en de literatuur” dat in 1978 doorging aan de R.U.G. bood ons een eerste gelegenheid deze vraag terug op te nemen¹¹. Daar de acta tot op heden niet konden verschijnen wordt hier een verbeterde en aangevulde redactie van ons referaat aangeboden.

Als bronnen gebruikten wij in de eerste plaats de publikaties van Wandt zelf die talrijke biografische gegevens bevatten. Deze gegevens werden vervolgens aangevuld en zondig getoetst en gecorrigeerd door de gesprekken die wij in 1978 en 1979 te Berlijn-Schöneberg met mevrouw Alice Wandt-Stenger, de weduwe van Heinrich Wandt, mochten hebben en die

(7) *Gesamtverzeichnis der deutschsprachigen Schrifttums 1911-1965* Band 141, München, New York, London, Paris, 1981, p. 60.

(8) *Deutsches Bücherverzeichnis*, Band 14 (1926-1930), Leipzig, 1932, p. 1341.

(9) Wandt schrijft in deel I, p. 101 dat hij zich door zijn geweten wou laten leiden om „frei von der Leber weg zu sprechen und unverbrämt und ungeschliffen zu berichten wie sich während des angeblich „grossen” Zeit, in der Millionen wertvoller Männer (...) ihr Leben auf dem „Feld der Ehre” verröckelten, die beachselstückten Nutzniesser des wahnsinnigen Völkermörders in der Kugelsicheren Etappe aufgeführt haben. Es war meine sittliche Pflicht, die wahren Namen und Daten preiszugeben, damit die schweren Beschuldigungen, die ich doch mit offenem Visier, d.h. unter Nennung meines richtigen Namens, vor aller Öffentlichkeit erhob, jederzeit auf ihre Richtigkeit nachgeprüft werden konnten. Und ich vermochte dies um so eher zu tun, als mir niemals zu Recht der Vorwurf gemacht werden kann, dass mein Handeln niedriger Rachsucht entsprungen ist”.

(10) *Ghendtsche Tydinghen* I (1972) pp. 7 en 93.

(11) *Internationaal Colloquium Gent en de Literatuur 13-17 Nov. 1978*, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, Gent, 1978, (programmaboek met samenvatting der referaten, zonder paginering).

ons unieke documenten (foto's, handschriften, boeken en persknipsels) heeft geschonken¹². Deze verzamelden wij dankbaar in een bescheiden Heinrich Wandt-Archief (sigel: HWA). Verder maakten wij nog gebruik van diverse artikels in dagbladen en tijdschriften, ook van verschillende publikaties waarnaar verwezen wordt.

Heinrich Louis Wandt is geboren op 13 mei 1890 te Stuttgart (Württemberg) als oudste van vijf kinderen uit het huwelijk van de meesterboekbinder Heinrich Wandt en Auguste Wörner. Hij had twee broers: Hermann (gesneuveld in april 1918) en Adolf. De zussen heetten Augusta (°1892) en Clara (°1901).

Vader Wandt was een overtuigd sociaal-demokraat die als agitator (net als August-Ferdinand Bebel) was moeten uitwijken ten gevolge van de antisocialistische wetten door Bismarck uitgevaardigd in de periode 1878-1890¹³.

Opmerkelijk is dat Wandt zelf beweert van Gentse afstamming te zijn en wel door een van zijn voorvaders, de Gentse 16de-eeuwse wever Johan Jacob Hendrik Wante die tijdens de troebelen uitweek! In de 18de eeuw zou men dan de familie Wante die ondertussen reeds haar naam in Wandt had omgevormd, in Düsseldorf aantreffen en in de 19e eeuw te Potsdam waar de grootvader van onze auteur, Louis Ferdinand Wandt (°1829) als beroepsmilitair heeft deelgenomen aan de oorlog tegen Denemarken in 1866¹⁴.

De opgroeiende Heinrich Wandt werd door zijn leraars al vroeg opgemerkt om zijn literaire aanleg. Hij schreef kindervertellings die door kranten zoals b.v. *Der Schwäbische Jugendfreund* werden afgekocht en gepubliceerd. In 1905 had hij zelfs een treurspel in vier bedrijven, *Thomas Münzer*, neergeschreven. Wandt werd voorbestemd om leraar te worden maar slaagde niet in het ingangsexamen van het Esslinger Lehrerseminar. Wandt zou dan *Bautechniker* worden en met het oog op die opleiding werd hij eerst *Speishube* en metselaarsknecht. Na een jaar krijgt Wandt echter rheumaklachten in de voet en verblijft acht weken in het Olga-hospitaal. Na het overlijden van zijn moeder in 1906 (zij was toen 53 jaar)

(12) Tijdens een bezoek in Berlijn-Dahlem aan (de thans overleden) apotheker en farmaciehistoricus Werner Teschke konden wij via diens bemiddeling in contact komen met Mw. Wandt. In zijn brief van 15-2-1977 schreef hij ons o.a. het volgende: „Herrn Wandt kannte ich nur als Kunden meiner Feurig-Apotheke in Schöneberg. Als Schuler (ca. 1928) las ich seine „Etappe Gent“ mit grossem Interesse und der Name des autors prägte sich mir so ein, dass ich H.W. sofort beim Lesen auf einem ärztlichen Rezept ungefähr 1960 daraufhin ansprach. Er freute sich darüber selbstverständlich und wir kamen jedesmal bei seinen gelegentlichen Apothekenbesuchen in entsprechende Gespräche. Er war von kleiner Statur, trug eine Augenklappe - vermutlich hatte er ein Auge verloren. Er was ziemlich leidend, vermutlich herzkrank, und eines Tages bemerkte ich, dass seine Besuche ausblieben und ich setzte ihn in Gedanken auf die Totenliste ohne näheres zu lesen oder zu erfahren. Für die Literaturbühne war er wohl schon viel länger tot und vergessen...“.

(13) Zie hierover: P. LOUIS, *Cent cinquante ans de pensée socialiste*, Paris, 1953, p. 56.

(14) H. WANDT, *Der Gefangene von Potsdam* [I. Band], Wien/Berlin, 1927, p. 15.

komt er een evolutie op gang in zijn denken: de socialistische werken in de goed voorziene bibliotheek van zijn vader droegen zijn belangstelling weg en Wandt wordt socialist. Na een ongeval wordt Wandt voor de tweede keer opgenomen in het Olgahospitaal. Dit betekent meteen het einde van zijn baan als metselaarsknecht. Na zijn ziekteverlof lukte hij in het ingangsexamen van de *Baugewerkschule* te Stuttgart. Hier kon hij een anderhalve semester volgen. Geldgebrek van zijn vader verplichtte hem deze studie af te breken en een plaats aan te nemen in een architectenbureau. De vrije tijd na de dagtaak benutte Wandt met het lezen van socialistische literatuur en het bijwonen van vergaderingen. Hij was toen ook al in de socialistische jeugdorganisatie terecht gekomen waar hij al gauw de tegenstellingen vaststelde die zich in de schoot van de partij voordeden¹⁵. Ondertussen was Wandts vader hertrouwd. De jonge Heinrich deed zijn stiefmoeder soms heel wat last aan. Hierdoor was hij verplicht alleen te gaan wonen en een kamer te gaan betrekken te Hesslach¹⁶. Daar het reizen en het schrijven hem in het bloed zat en het werk op het architectenbureau hem niet meer beviel, meende Wandt als free-lance journalist te kunnen werken. In 1907 trok hij met tussenpozen gedurende een jaar naar Zuid-Duitsland, het Rijngebied, Frankrijk, Italië en Zwitserland. Hij leefde met de opbrengst van het schrijven van zijn *Wandererlebnisse* die hij als feuilleton in de kranten liet verschijnen¹⁷.

De gegevens in de kleine autobiografie in het tweede deel van het *Etappenleven te Gent* die Wandt in 1908 laten deelnemen aan de Marokkaanse nationale strijd langs de zijde van sultan Mulai Hafid en een daaropvolgende reis naar Italië met als uiteindelijk doel Constantinopel en Egypte (en de daarbijkorende malariakoorts) zijn volgens Mw. Wandt pure fantasie en het resultaat van een grote imaginatie.

Nadat zich nog meer zijn politieke inzet preciseert, droomt Wandt ervan redakteur te worden bij een sociaal-democratische krant. In die tijd leert hij ook de zonen van Clara Zetkin kennen, in de eerste plaats Kostia. Aan Clara Zetkin (1875-1933), redaktrice van *Die Gleichheit* (1891-1916) dankte Wandt naar eigen zeggen zijn vorming. Hij werd redaktiesekretaris van dit sociaal-democratisch tijdschrift waar hij meewerkte aan het bijblad voor de jeugd. Naar eigen zeggen werd Wandt tevens privé-sekretaris van Clara Zetkin. In de zomer van 1907 had te Stuttgart de *Internationale Frauenkonferenz* plaats waarop ook de belangrijkste leiders van de Tweede Internationale aanwezig waren.

Clara Zetkin woonde toen op Wilhelmshöhe bij Sillenbuch. Wandt zag er Rosa Luxemburg en had er ook de gelegenheid „Professor Smirnoff” te begeleiden naar zijn logement, die achteraf niemand anders dan Lenin bleek te zijn. Een paar jaar nadien zal Wandt Lenin en diens vrouw N.K. Krupskaja te Zürich weer ontmoeten¹⁸. Van Clara Zetkin die van 1920

(15) Al deze gegevens zijn weer te vinden in: [H. WANDT], *Die Geschichte eines deutschen Fabrikflüchtigen. Von ihm selbst erzählt*, Stuttgart, 1914, pp. 12-21.

(16) Mededeling van Mw. Wandt, Berlijn, zomer 1979.

(17) [H. WANDT], *Die Geschichte...* o.c., pp. 21-26.

(18) HWA, persartikel uit de Berliner Zeitung. H. WANDT, „Der Professor von Sillenbuch. Eine Erinnerung an Lenin”.

tot 1933 lid was van de Rijksdag, stichtster van de illegale Spartakusbond en later oprichtster werd van de kommunistische Partij in Duitsland, is een opdracht aan Wandt bewaard in een exemplaar van haar boek over Lenin gedateerd van 23 december 1929¹⁹.

Een operatie en een verblijf in het Marienhospitaal stelden een eind aan Wandts werk als redaktiesekretaris. Hij kwam terecht in het technisch bureau van de firma Robert Bosch die elektrotechnisch materiaal vervaardigde. Wandt had veel lof over voor het bedrijf: de arbeiders werden er goed betaald en hadden er meer rechten dan elders. In zijn vrije tijd hield Wandt zich bezig met journalistiek. Dit maakte hem zo geestdriftig dat hij zijn ontslag bij Bosch indiende en ging werken als *freier Schriftsteller*. Wandt was actief in de socialistische partij waar hij in de verschillende richtingen de linkse vleugel aankeefde. De rechtse vleugel had volgens Wandt reeds haar doel bereikt: deze was tevreden met een vast inkomen. Intriges en haat waren er legio en al vroeg moest Wandt tegenwerking ondervinden bij de krant *Tagwacht* waar zijn bijdragen werden achtergehouden²⁰. Hij werkte in die tijd (1911) ook voor andere bladen zoals bv. het *Neues Tageblatt Stuttgart*.

Onder invloed van de geschriften van August Bebel en Gabriel Hervé was Wandt ondertussen antimilitarist geworden. Het woord van Bebel indachtig *der Proletarier hat kein Vaterland*, wou hij zijn legerdienst niet vervullen om niet door te gaan als „werktuig der reaktionairen”. Na twee keer onverhoopt uitstel te hebben verkregen wegens fysische redenen, wat Wandt er reeds had toe gebracht te denken dat hij definitief was afgekeurd, moest hij in oktober 1912 te Tübingen het 180e Koninklijk Württembergse Infanterieregiment vervoegen. Hij kwam in garnizoen te Schwäbisch-Gmünd. Na een half jaar dienst is Wandt het mikpunt van twee onderofficieren die hem spijs een reglementaire melding van een verwonding aan de hiel als zondebok zullen vervolgen. De komplikaties die hieruit zullen voortvloeien brengen Wandt tot wanhoop en de vaandvlucht wordt een feit. Na drie weken zullen we Wandt na een kortstondig verblijf te Zürich en een tocht door Frankrijk langs Montbéliard en Besançon in grote nood te Parijs aantreffen²¹. Een signalement met verzoek tot aanhouding wordt in de Duitse pers gepubliceerd op 5 april 1913²². Dit signalement geeft een goed idee van het uiterlijk voorkomen van Wandt die klein en eerder dik was²³:

(19) Het gaat om het boek C. ZETKIN, *Erinnerungen an Lenin*, Wien-Berlin, 1929. (HWA).

(20) [H. WANDT], *Die Geschichte... o.c.*, pp. 26-28.

(21) *Ibid.*, pp. 28-55.

(22) HWA, persknipsel van 5-4-1913.

(23) Tijdens zijn tweede reis naar Gent in 1921 moet Wandt zich op de Koornmarkt bekend maken. Hij schrijft daarover: „Dat is dus Mijnheer Hendrik Wandt... ?” „Hij is dus zoo een klein ventje ?” - „Maar een stoute kerel”, hallte es fragend und antwortend durcheinander. (...) „Dat is dus de schrijver van het 'Etappenleven' ? Dat klein ventje... ?” Ich musste lächeln, auch diese braven Genter hatten sich zweifellos gedacht, ich müsse wie ein richtiger „Schlagetot” aussehen. So bereite ich allen lieben Nächsten, die sich, ohne mich persönlich zu kennen, in Gedanken mit mir beschäftigt hatten, eine grosse Enttäuschung, sobald sie mich

Steckbrief.

Gegen den unten beschriebenen Musketier 8./180
Heinrich Louis Wandt

Schriftsteller (Zeichner) aus Stuttgart, geboren daselbst am 13. Mai 1890, welcher flüchtig ist, ist die Untersuchungshaft wegen Fahnenflucht verhängt. Es wird ersucht, ihn zu verhaften und an die nächste Militärbehörde zum Weitertransport in das Garnisonsarresthaus in Ulm abzuliefern. Beschreibung: Statur untersetzt, Grösse 1,545 m, Haare blond, Augen braun, Gesicht voll, Bart kl. blonder, Gesichtsfarbe blass, Sprache Schriftdeutsch. Besondere Kennzeichen: Narbe am rechten Auge und Handgelenk. Kleidung: Zivil.

Ulm, den 3. April 1913. K. Gericht der 27. Division.

Te Parijs kan Wandt nauwelijks de eindjes aan elkaar knopen als perskorrespondent. Hij valt ziek en wordt in het Hôtel-Dieu opgenomen. Na een briefwisseling met de redactie van de *Württembergische Zeitung*, besluit hij zich vrijwillig aan te melden bij het divisiegerecht op 7 februari 1914.

Naar aanleiding van deze vaandelvlucht heeft het *Verlag der Württembergischen Zeitung* Wandts relaas, dat in afleveringen in de krant verschenen was, als een apart boekje, een zogenaamde *Sonderabdruck*, uitgegeven onder de titel *Die Geschichte eines deutschen Fahnenflüchtigen. Von ihm selbst erzählt*. Het telt 62 bladzijden en draagt geen auteursnaam. De opbrengst van deze afzonderlijke druk had tot doel het lot van zijn auteur te verlichten. Een exemplaar kostte 40 Pfennig en dominee Gittinger, garnizoenaalmoezenier in Gmünd, verzamelde het geld. Het werkje (dat nu uiterst zeldzaam blijkt te zijn) is een autobiografie en tevens een pleidooi: de berouwvolle Wandt besluit zijn boekje met de oproep: *werdet nicht fahnenflüchtig!*

Als gevolg van zijn desertie werd Wandt gedurende 275 dagen als *Militärgefangener* in de vesting te Ulm aan de Donau opgesloten. Uit deze tijd zijn in handschrift als fragment van een dagboek, een aantal kleine hoofdstukken (genummerd van 6 tot 24) op blaadjes uit een nota-boekje bewaard gebleven²⁴. Het handschrift omvat het begin van de gevangenschap en de periode van 25 juli tot 5 november 1914. Het bevat naast de voormelde 17 hoofdstukken die geen paginering hebben nog 198 pp + 62 pp. bijlagen. In dit manuscript beschrijft Wandt zijn indrukken en verhaalt over de gebeurtenissen in de vestingsgevangenis. Verder komen nog voor overwegingen, titels van gelezen boeken, schetsen en materiaal voor novellen, lijsten van in- en uitgaande correspondentie en een dienstordening. Talrijke bladzijden zijn versierd met telkens verschillende tekstomlijstingen en tekeningen in rode en zwarte inkt. Tekeningen van de cel met haar schamele inhoud, een grondplan ervan en een zicht uit het raam komen er in voor. Uit enkele opgehaalde herinnerin-

harmlosen Menschen zu Gesicht bekamen". (H. WANDT, *Der Gefangene... o.c.* II. Band, pp. 198-199).

(24) in HWA.

gen spreekt een grote weemoed : *O Sonne!*; *Maienluft* als titels van hoofdstukken.

Wegens ziekte heeft Wandt echter ongeveer elf weken van zijn straf doorgebracht in het garnizoenslazaret te Stuttgart (2.5 tot 25.7.1914).

Intussen was ook W.O. I uitgebroken. De aanslag te Serajevo had plaats op 28 juni 1914 en de oorlog werd verklaard op 3 augustus. Wandt zat zijn straf verder uit tot 5 november 1914 en werd dan naar het front in Frankrijk gestuurd. Later wordt hij vóór Ieper ingezet en komt in de loopgraven terecht. In de lente van 1915 wordt hij met ernstige reumalachten in het veldhospitaal te Moorslede opgenomen en ongeschikt voor frontdienst bevonden.

Ontslagen uit het militair hospitaal te Gent, werd Wandt sekretaris benoemd van de Gentse Etappendokter die zijn bureel in het Justitiepaleis had en later in een huis aan de Veldstraat 54.

Een foto afgedrukt in het oorlogsalbum van het Vierde Leger (484 foto's in zijn geheel) en uitgegeven door de fotografische afdeling van de Kommandantur te Gent in 1916, stelt ons Wandt voor in deze functie²⁵.

Zoals we reeds schreven, had Wandt samen met een groep sociaal-demokratische vrienden de zogenaamde „Gentse Soldatenbond” opgericht. Wandt was er de stichter van en ook de voorzitter. Deze bond bestreed wat Wandt het „Ludendorffse leugensysteem en het Duitse imperialisme”²⁶ noemt en had tot doel het „afdwingen van de vrede door onderhandelingen”. Het zou waarschijnlijk overdreven zijn in deze „Gentse Soldatenbond” een grote en sterke organisatie te zien. Het lijkt ons dat Wandt hier veeleer stof verzamelde voor zijn *Etappe Gent*. Of deze bond sluikschriften liet drukken en verspreiden is ons onbekend. De vergaderingen gingen door in de patisserie van Louis Bresou²⁷ die in de Mageleinstraat was gelegen. Wandt was zelf in deze straat ingekwartierd bij de kruidenier Van Verdegheem²⁸. Het manuscript van de *Etappe*

(25) *Kriegsalbum von Gent. Herausgegeben von der Photographischen Abteilung der Kommandantur Gent 1916. Durch den Graphischen Kunstanstalt Peter Lubn in Barmen*, p. 23, foto 43 „Etappen-Arzt”. Wandt is de derde van rechts en zit aan de schrijfmachine. Acht foto's uit dit album (w.o. ook deze waar Wandt op voorkomt) werden herdrukt als ansichtkaart ter gelegenheid van het 3de filatelistisch salon Oost Phila 14-22.7.1984, Gent.

(26) Cfr. Général BUAT, Ludendorff, Paris, 1920, pp. 253 en 255.

(27) Wandt werd bevriend met de familie Bresou en ging ze tijdens de zomer bezoeken op het landhuis dat ze elk jaar huurden aan de Vogelhoekstraat gelegen op de grens Gentbrugge-Melle. Een foto van Wandt samen met Mw. Bresou, haar zoon en een dienster is bewaard in het HWA. De opname (1916?) stelt het gezelschap voor in een bootje op de vijver die er nog steeds is. Het landhuis zelf werd afgebroken en enkele jaren terug vervangen door nieuwbouw. Het perceel werd gehalveerd. In *Der Gefangene von Potsdam, o.c.*, I, pp. 38-39 heeft Wandt het over deze familie. De zoon, Ir. Georges Bresou, weet zich thans nog te herinneren dat Wandt hem destijds een foto toonde waarop deze, aan een tafel zittend, door een fototechnisch procédé vier keer afgebeeld zijnde, hem vroeg: „Wo bin ich?”

(28) Thans nog een groentenwinkel. Derde huis rechts kijkende vanaf het belfort. Wandt schrijft over de familie die er woonde in *Der Gefangene von Potsdam, o.c.*, I, pp. 150-151 en II, pp. 192 en 202. Deze onder haar initiaal vermelde familie Van V. (Verdegheem) was afkomstig uit West-Vlaanderen en bestond naast de

Gent, of liever een eerste versie ervan in de vorm van trefwoorden, metste Wandt ongemerkt in toen de Duitsers Gent moesten verlaten. Dit zou hem verplichten om na de demobilisatie einde maart 1919 via Nederland en het Sas van Gent illegaal naar Gent te reizen om zijn notities te recupereren.

Reeds op 22 oktober 1918 was Wandt al uit Gent vertrokken in de richting Antwerpen en Mechelen. In Weelde, aan de Nederlandse grens, liet hij zich ontwapenen en was hij twee dagen later te Stuttgart.

Om terug in Gent te komen stak Wandt illegaal de Duits-Nederlandse grens over in de omgeving van Enschede en reisde via Zutphen en Arnhem naar Amsterdam. Van deze episode in Wandts leven zijn details opgetekend in een onvolledig bewaard manuscript dat nooit werd uitgegeven en waarnaar Wandt zelf in zijn boek *Der Gefangene von Potsdam* refereert als naar het nog uit te geven boek *Nächte von Amsterdam*.

In het fragment (de eerste 89 bladzijden) dat we er thans nog van bezitten²⁹, beschrijft Wandt het overschrijden van de grens en de tocht naar Amsterdam. Enkele belevenissen over Amsterdam zelf (met o.a. de beschrijving van een linkse betoging) waar hij zes weken verbleef en logeerde in het hotel Fleissig in de Warmoesstraat, verhalen van de ontmoeting met enkele Belgische personages uit de Etappe Gent en het zich aanschaffen van een valse Nederlandse pas.

Einde maart 1919 aldus terug in Gent, zal Wandt een kopie van zijn manuscript maken wat hem enige weken werk zal vergen. Hij logeert in het geheim bij wat hij noemt trouwe bekenden die van de ingemetselde dokumenten niets afwisten. Over het huis waar hij toen ondergedoken was, heet het dat het omgeven was met bomen zodat niemand hem ooit in of uit zag lopen. Na de beëindiging van de kopie is Wandt in het midden van de zomer 1919 langs Ertvelde en Sas van Gent terug naar Nederland gereisd.

In zijn boek *Der Gefangene von Potsdam* uit 1927 dat in feite het verhaal brengt van het ontstaan van de *Etappe Gent* en het relaas van de reacties op de publikatie ervan, wordt de toestand in het door de Duitsers bezette Gent weergegeven. Het is een niet onbelangrijke beschrijving van het dagelijkse leven te Gent direkt na de wapenstilstand. Ook de repressie komt aan bod en namen van economische collaborateurs die niet werden lastig gevallen worden voluit genoemd.

Het werk kende geen Nederlandse of Franse vertaling spijs zijn auteur in 1926 de internationale pers had gehaald.

Na via Vlissingen in Amsterdam te zijn aangekomen op 12 mei 1919 zal Wandt verplicht zijn door nijpend geldgebrek te voet naar Bussum, Hilversum, Amersfoort en Zutphen te reizen, waarna hij bij Altena de grens oversteekt (na een aanhouding en ontsnapping) en langs Bocholt,

ouders nog uit 4 schoolgaande kinderen. Na de oorlog bleef W. nog met hen in correspondentie en logeerde er tijdens zijn tweede Gentse reis. Tijdens het Leipziger proces uit 1923 stuurde de toen vijftienjarige zoon W. twee postkaarten die in het dossier werden opgenomen. Deze zoon werd later hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent.

(29) in HWA.

Hannover en Bremen tot Hamburg komt waar een samenkomst van vrienden van de *Genter Bund* zal plaats hebben. In al deze steden kan hij bij de plaatselijke pers enkele artikels plaatsen en kan zo met de opbrengst ervan weer verder. In Hamburg schrijft hij aldus voor het *Hamburger Fremdenblatt*, de *Hamburger Echo* en de *General Anzeiger*.

Een uitgever voor zijn ondertussen tot stand gekomen *Etappe Gent* is echter niet zo gauw gevonden. Wandt vertrekt naar Berlijn, waar hij inmiddels moet zien te leven van zijn pen en ook verplicht aankondigers te zoeken voor de krant *Die Welt am Abend* en *Die Nachtzeitung* wat hem door gebrek aan relaties voor problemen stelt.

Wandt zal in Berlijn in de Friedrichstrasse per toeval Heinrich Stenger tegen het lijf lopen. Deze was de vroegere uitbater (voor de oorlog) van het hotel-restaurant *Ganda* aan de Brabantdam te Gent en tijdens de bezetting de eigenaar van hotel-restaurant *Klaus* aan de Vlaanderenstraat en het wijnhuis *Zur ewigen Lampe* aan de hoek Kouter-Kouterdreef³⁰. Uit het gesprek blijkt dat de familie Stenger nu het restaurant *Zur Löwenburg* op de hoek Droysensstrasse en Gervinusstrasse in Berlijn-Charlottenburg uitbaat. Wandt zal Kerstmis 1919 in de *Löwenburg* vieren. In die tijd logeert hij bij een krijgskameraad en zal van dan af in de Droysensstrasse 10 a op de eerste verdieping wonen bij een Joodse hospita.

In januari 1920 leert Wandt Hans Bähr van de *Freie Presse* kennen die de *Etappe Gent* eerst als feuilleton in zijn blad zal uitgeven en terzelfdertijd Wandt als feuilletonredakteur en chefredakteur zal laten werken. Wandt zal hier de auteur Hardy Worm leren kennen met wie hij nauw bevriend wordt. Zijn werk bij de *Freie Presse* combineerde hij ook nog in het begin met een redakteurspost aan *Die Welt am Abend*.

De oplage van de *Freie Presse* zal door het opnemen van Wandts *Etappe Gent* in de loop van drie maanden vervijfvoudigd worden. Als boek zal het met al zijn herdrukken een oplage van meer dan driehonderdduizend exemplaren kennen.

In maart 1920 had de zogenaamde Kapp-Putsch plaats³¹. Wandt is hierbij aan een aanhouding ontsnapt.

Op 21 oktober 1920 vond voor de eerste keer een proces tegen Wandt plaats, het eerste in een reeks van meer dan vijftig processen tegen hem ingespannen als gevolg van het verschijnen van de *Etappe Gent*. Dit proces kende geen verder verloop wegens de door Wandt aangehaalde bewijzen. Zoals Dr. K.F. Kaul opmerkt werd Wandt niet veroordeeld omdat hij steeds in staat bleek het bewijs te leveren van de door hem aangeklaagde feiten³². Slechts eenmaal werd hij tot een boete wegens

(30) Het hotel-restaurant Gand was in 1908 geheel in Jugendstil ingericht en had ook een ingang langs de Vlaanderenstraat. — K. BAEDEKER, *Belgique et Hollande y compris le Luxembourg. Manuel du voyageur*, Leipzig-Paris, 1910¹⁰, p. 151. — *Kriegsalbum von Gent, o.c.*, pp. 126 (nr. 272) en 128 (nr. 278).

(31) J. BENOIST-MÉCHIN, *Histoire de l'armée allemande, II. La discorde (1919-1925)*, Paris, 1964, p. 95.

(32) Dr. F. K. KAUL, *Justiz wird zum Verbrechen. Der Pitaval der Weimarer Republik*, Berlin 1953², pp. 128-129.

smaad veroordeeld (zie infra) en een tweede maal in een proces tegen hem ingespannen door de prins von Reuss waarbij hij het dynastieke ranggetal in romeinse cijfers in zijn boek verkeerd had laten afdrukken. Ook had hij in dit geval geen gelegenheid gekregen een Belgische getuige (een prostitué) te laten oproepen.

In april 1921 verscheen Wandt legaal en voorzien van een visum terug te Gent en tekende hij met de uitgever H. Janssens het kontrakt voor de vertalingen van de *Etappe Gent*. Spijts het visum werd hij uit zijn bed gehaald — hij logeerde op zijn oud inkwartieringsadres — en enkele uren vastgehouden op de burelen van de gerechtelijke politie in de Keizer Karelstraat³³.

Voor Wandt werd het een moeilijke tijd. Voor zijn reis naar Gent had hij in de periode tussen juni 1920 en februari 1921 talrijke dreigbrieven ontvangen en werd hij zelfs een keer in de Gervinusstrasse 's nachts aangerand waarbij zijn klacht bij de politie ter zijde werd gelegd. Einde juli 1921 volgde dan een proces over de terechtstelling van *Vizefeldwebel* Niederlender over wie Wandt in zijn *Etappe Gent* heeft verhaald. Het proces werd verdaagd tot de herfst om Wandt de kans te geven bewijzen naar voor te brengen. In augustus 1921 wordt Wandt door het *Amtsgericht Berlin Mitte* tot een boete van 1.500 Mark veroordeeld voor smaad aan de Weimarse justitie die hij in een artikel in de *Freie Presse* een *Feile Hure* had genoemd. Zijn processen zullen tot een ontmoeting met de hem voordien onbekende Max Ziehe leiden³⁴. Ziehe was op een proces van Wandt als toehoorder aanwezig geweest en deelde ook diens politieke overtuigingen. Hij vertelde Wandt dat op zijn dienst in Spandau zich bijna alle Gentse archivalia bevonden die na schifting en na de „vuurproef” te hebben doorstaan naar het Rijksarchief in Potsdam zouden worden overgebracht. Ziehe stelde Wandt voor de stukken Niederlender uit te zoeken en hem deze voor enige tijd uit te lenen als bewijsstukken voor zijn proces. Op een morgen zou Ziehe, die in Nowawes woonde, alles terug ophalen. Helaas voor Wandt waren de gezochte documenten in de aan hem doorgespeelde bundel niet aanwezig.

Korte tijd nadien zag Ziehe zich genoodzaakt Wandt te vragen de documenten bij deze laatste te laten liggen daar hij ze niet meteen ongemerkt kon weerbrengen. Wandt was op dat ogenblik door de vele processen overspannen en ging op 6 september 1921 vakantie nemen in Vlissingen nadat hij zich medisch had laten onderzoeken door de *gebeime Medizinalrat* Prof. Dr. Störmer. Wandts advocaat Walter Bahn stelde daarover een dokument op maar ondanks deze wijze maatregel liep er tegen Wandt toch een bevel van inhechtenisneming. Na zijn terugkeer was Wandt verplicht onder te duiken tot het bevel werd opgeheven na

(33) H. WANDT, *Der Gefahrene von Potsdam, o.c.*, II, pp. 202-204.

(34) *Ibid.*, II, p. 12. Wandt schrijft over Ziehe: „Er hatte den ganzen Krieg als Frontsoldat mitgemacht und war als solcher auf die „Etappenschweine” schlecht zu sprechen. Eigentlich gelernter Dachdecker, sehr intelligent und federgewandt — kleinere schriftstellerische Arbeiten von Ihm waren schon veröffentlicht worden — bekleidete er im Geschäftszimmer der in Spandau etablierten Abwicklungstelle des Gardekorps den Posten eines Schreibers...”

het storten van een waarborgsom ten bedrage van 10.000 Mark.

Op 11 oktober 1921 volgde toch een aanhouding. Wandt werd vastgezet in het *Polizeipräsidium* ten gevolge het feit dat Max Ziehe betrapt werd door een werkster. Max Ziehe zal trouwens een ongelukkig einde kennen en in november 1923, na twee jaar voorarrest, in de gevangenis overlijden! Wandt werd beschuldigd van aansporing tot diefstal en poging tot verraad van militaire geheimen. Hij kwam dan voor zes weken terecht in de stadsgevangenis van Moabit en hield er wegens de onhygiënische en slechte omstandigheden een hongerstaking.

Nadat hij had moeten toegeven dat de dokumenten die men bij hem had gevonden van Ziehe afkomstig waren, beschuldigde de *Kriminalkommissar* Mercier Wandt ervan dokumenten van de generale staf te bezitten met betrekking tot de opmars tegen Nederland. Nadat het plan echter in het archief wordt weergevonden schoof men Wandt de verdwijning van de archiefstukken „Anti-bolsjewisme Denemarken” in de schoenen. Ook deze stukken doken achteraf op in het archief.

Tijdens het verblijf in de gevangenis had nog een vanuit juli 1921 verdaagd proces plaats tegen Wandt wegens zozegde belediging aan het adres van de infanteriegeneraal von Schickfuss und Neundorff en twee voormalige krijgsauditeurs. Hierbij kwam men tot een vergelijk nadat Wandt twee Belgische maîtresses van een der krijgsauditeurs had laten oproepen tot groot vermaak van het publiek³⁵. Uiteindelijk werd Wandt op 24 januari 1922 in vrijheid gesteld na drie en een halve maand onschuldig in voorarrest te hebben gezeten.

Het verschijnen in november 1921 te Brussel van het werk *Flamenpolitiek*³⁶ door Rudiger zal voor Wandts vijanden een buitengewone gelegenheid zijn om hem in verband met de zaak Ziehe te treffen.

In *Flamenpolitiek* werd een geheim verhoor van Adiel Debeuckelaere (1888-1979) door de Duitse *Nachrichtennoffizier* W. Staehle afgedrukt dat na zijn gevangenneming had plaatsgevonden en dat het doel van de Frontpartij verklaarde: de oprichting van een eigen bestuurd Vlaanderen en een separate vrede met Duitsland.

Op 22 maart 1922, dag waarop Wandt zich met Alice Stenger, dochter van Heinrich Stenger, wilde verloven — en dit acht weken na zijn vrijlating — werd hij opnieuw aangehouden onder verdenking van diplomatiek hoogverraad.

Op 27 maart kon Wandt ontsnappen en vluchtte per trein naar België waar hij vanuit Verviers een voorschot vroeg op zijn auteursrechten aan de Gentse uitgever Janssens en dat ook kreeg via de lector Clovis Baert³⁷

(35) *Ibid.*, II, p. 51. — F.K. KAUL, *o.c.*, p. 130.

(36) RUDIGER, *Flamenpolitiek, suprême espoir de domination allemande en Belgique. D'après des documents de la „Section Politique” du Gouvernement Général, du Grand Quartier Général allemand et de la IVe Armée allemande*, Bruxelles, 1921. Een Nederlandse vertaling hiervan verscheen later onder de titel *Flamenpolitiek*, Brussel, s.d.

(37) Clovis Baert (Deinze 1897 - Westende 1966) was romanschrijver (o.a. *Het tweede Leven van Wieske Veyt*, Bussum, 1922) en journalist. Publiceerde onder het pseudoniem Albert Solvic. Als redacteur van de krant *De Dag* werd hij door de repressie getroffen en gaf later te Antwerpen met veel succes een advertentieblad uit.

die hem het geld bracht. Wandt had nog in Keulen op 5 april 1922, vooraleer de grens over te gaan, het nieuws laten verspreiden dat hij uit Berlijn was kunnen ontsnappen door middel van een vliegtuig. Het valse bericht dat in de *Kölnische Zeitung* was opgenomen, werd nadien door vele Belgische, Franse en Nederlandse dagbladen overgenomen. Zo ook door de Gentse *Vooruit* op 12.4.1922 die zich over Wandts ontsnapping verheugde.

J.A.V. Wullus, Rudiger genaamd (1893-1969) auteur van *Un Livre Noir de la Trahison activiste* (1920)³⁸ en later leidende figuur in de *Ligue nationale pour l'Unité Belge* had het bijzonder gemunt op de activisten en vooral op de Ruwaard Adiel Debeuckelaere die in 1921 tot volksvertegenwoordiger van de Frontpartij was verkozen. Door de publicatie van *Flamenpolitik* kon een gerechtelijk onderzoek tegen Debeuckelaere worden begonnen dat op een proces uitliep in augustus 1922 maar voor de beklaagde de vrijspraak meebracht, volgens majoor Staehle *dank der grossen Naivität belgischer Offiziere*³⁹.

J. Wullus-Rudiger schrijft in zijn in 1957 te Brussel verschenen *En marge de la politique Belge 1914-1956* over zijn contacten met Wandt die hij door bemiddeling van F. Dusoleil, directeur van de Belgische contra-spionage, had leren kennen⁴⁰. Terloops weze er hier op gewezen dat Wullus sinds einde 1920 documenten in Duitsland verzamelde over het aktivisme. Wullus schrijft dat Wandt zich tegen Duitse officieren moest verdedigen in smaadprocessen omdat hij hun gedrag in België tijdens de bezetting had gelaakt en door een vertrouwensman dossiers had kunnen laten wegnemen: „Wandt était un personnage dont la compagnie ne m'était pas agréable. Mais il n'avait pas que des défauts et sa sympathie pour la Belgique n'était pas feinte. Je n'avais à craindre d'être trompé par lui: il prévoyait que tôt ou tard il serait obligé de se réfugier en Belgique ou en France; or, je lui avais signifié que j'y mettrais impitoyablement obstacle si l'authenticité des documents fournis était sujette à caution. Je m'empresse que ce cas ne se produisit pas. Par contre Wandt fut arrêté à Berlin au moment où la rédaction de mon nouvel ouvrage *Flamenpolitik* touchait à sa fin et où j'attendais le „clou” de ma documentation allemande”⁴¹.

Wullus had het document Debeuckelaere reeds in 1919 ontdekt en op-

(38) RUDIGER gaf in dit verband ook uit: *Les archives du Conseil de Flandre (Raad van Vlaanderen) publiées par la Ligue Nationale pour l'Unité Belge*, Bruxelles, 1929. Ook een Nederlandstalige versie verscheen hiervan. In 1926 publiceerde hij ook onder zijn pseudoniem Rudiger: *Mémoire au Roi sur les dangers de réhabilitation de l'activisme*, Bruxelles, 1926. Maurits BASSE wijst in zijn boek, *De Vlaamsche Beweging van 1905 tot 1930*, Gent, 1933³, erop dat Rudiger zich niet geheel bewust was van het verdrukken van de Vlaamse taal in het Belgisch leger en ook niet dat de Frontpartij ontstond „omdat de Vlaming en zijn Vlaamsch-zijn werd verdrukt” (I, pp. 247-249).

(39) H. WANDT, *Das Justizverbrechen des Reichsgericht an dem Verfasser der „Etappe Gent”*, Berlin, 1926, p. 20.

(40) J. WULLUS-RUDIGER, *En marge de la Politique Belge 1914-1956*, Bruxelles, p. 133.

(41) *Ibid.*, p. 134.

genomen in zijn boek zonder dat Wandt daar iets mee te maken had. Wandt vertelt zelf in *Der Gefangene von Potsdam* dat hij Wullus, na zijn vlucht naar Gent, in april 1922, bezocht had te Brussel met de bedoeling meer te vernemen over de herkomst van de gegevens uit *Flamenpolitik*. Wullus ontving Wandt zeer koel en geloofde eerst niet dat hij met de auteur van de *Etappe Gent* te maken had, des te meer omdat Wandt hem geen legitimatiepapieren kon overleggen. Wandt *schiedt in tiefen Groll von der Verfasser der „Flamenpolitik“*⁴². Toen Wullus zich later van Wandts identiteit had overtuigd kwam hij deze te Gent opzoeken.

Wandt verbleef enkele maanden in België en reisde in januari 1923 (het Ruhrgebied was toen bezet door Franco-Belgische troepen) in gezelschap van Wullus naar Essen en Düsseldorf. Ondanks het feit dat in het bezette gebied geen politieke aanhoudingsbevelen golden die uitgevaardigd waren in het overige deel van Duitsland — een regeling getroffen door de Intergeallieerde Rijnlandkommissie van 13 januari 1923 — werd Wandt, die zich als een Vlaams journalist liet doorgaan, na het vertrek van Wullus op 2 februari 1923 in zijn hotel aangehouden.

Nadat men Wandt eerst door allerlei pesterijen heel wat last had bezorgd, mocht hij terug naar zijn hotel, echter niet vooraleer hij een papier had moeten ondertekenen dat men hem zijn bezit had weergegeven en dat hij een vrij man was. Bij het buitentreden van het politiebureau sloeg men hem op een binnenplaats neer en erg mishandeld werd hij in een gereedstaande wagen van het Rode Kruis uit de bezette zone naar Elberfeld ontvoerd waar hij een week gevangen werd gehouden om vervolgens in de gevangenis te Potsdam te belanden!

In juli 1923, na reeds in totaal 16 maanden in voorarrest te hebben doorgebracht, werd eindelijk een aanklacht tegen Wandt geformuleerd: diplomatiek hoogverraad en heling⁴³, met name het bekend maken aan Wullus van het dokument Debeuckelaere van 2 september 1918⁴⁴.

Tot 12 oktober zat Wandt in de gevangenis te Potsdam. De zeer slechte omstandigheden aldaar noopten hem tot een nieuwe hongerstaking die een overbrenging naar de gevangenis te Spandau tot gevolg had.

Wandts proces begint op 13 december 1923 voor de Strafsenaat van het Reichsgericht te Leipzig. Voorzitter was *Reichsgerichtsrat* Paul, bijzitters Hettner, Hüfter, Hoeniger, Müller II, Warneyer en Willhöft. Verdediger was Dr. Kurt Rosenfeld⁴⁵. Het werd een geheim proces.

Wullus wijdde in *En marge de la politique Belge 1914-1956* een geheel hoofdstuk aan dit proces⁴⁶, citeerde de aanklacht en verwees ook naar de originele tekst met Franse vertaling door hem uitgegeven in het maandelijks verschijnende tijdschrift *Le Flambeau* van 31 mei 1925⁴⁷. Volgens

(42) H. WANDT, *Der Gefangene von Potsdam, o.c.*, I, p. 147.

(43) Op basis van § 92, Absatz 1 van het Strafwetboek (StGB).

(44) Schriftstück Nachrichtenoffizier AOK. 4 B.-Nr. 6910 Geheim van 24.9.1919.

(45) H. WANDT, *Das Justizverbrechen... o.c.*, p. 6.

(46) J. WULLUS-RUDIGER, *En marge... o.c.*, pp. 171-181.

(47) MARTYS (ps. van J. Wullus-Rudiger), „Une affaire Dreyfus Allemande. Le Procès Heinrich Wandt” in: *Le Flambeau. Revue mensuelle Belge des questions politiques et littéraires* 8 (1925) N° 5, pp. 1-16.

hem leverde de aanklacht van het Hoge Gerechtshof te Leipzig het bewijs van de echtheid van het dokument Debeuckelaere. Dr. H. Elias vermeldt eigenaardig genoeg in zijn *25 Jaar Vlaamse Beweging*⁴⁸ het geval Wandt niet. Hij twijfelt op grond van een persoonlijk onderhoud met de Ruwaard aan de authenticiteit van het rapport Staehle, alias het dokument Debeuckelaere, daar waar Staehle zelf (toen nog altijd in schriftelijk contact met activisten) en het hele Leipziger Hoger Gerechtshof, de publikatie van het dokument als zo belangrijk en geheim evalueerden.

Wandt had echter met zijn proces geen geluk: de zitting werd geheim verklaard en een zwijggebod werd opgelegd. De verdediger van Wandt, Dr. Kurt Rosenfeld, oud-minister van justitie en onafhankelijk democratisch volksvertegenwoordiger, kon de rechter er niet van overtuigen dat het verhoor van Debeuckelaere door Staehle geen geheim stuk was en dat Wandt onschuldig was. Majoor Staehle zelf wees er op dat reeds in de zomer 1922 drie Duitse getuigen voor het Belgisch Krijgsrecht de echtheid van het materiaal gepubliceerd door Wullus hadden bevestigd. Ook de minister van Buitenlandse Zaken, Stresemann, verklaarde op aanvraag van de verdediging dat het ministerie het dokument niet als een staatsgeheim beschouwde. Wandts verdediging voerde aan dat hij niet verantwoordelijk kon gesteld worden voor een publikatie door een buitenlander en dat hij ook niet de in de zaak betrokken activisten verraden had. Het mocht niet baten.

Wandt werd na amper tien minuten beraadslaging op 13 december 's avonds laat veroordeeld tot zes jaar tuchthuisstraf en tot tien jaar ontzetting uit de burgerrechten, dit op grond van diplomatiek hoogverraad. Ook werd hem verweten aldus de Belgische personaliteiten te hebben verraden waarmee het Rijk tijdens de oorlog in voeling was gekomen. Verder heette het dat „indien het Rijk op een welbepaalde dag in de toekomst zich van deze verraden personen in eigen voordeel zou kunnen bedienen — wat gemakkelijk kon gebeuren indien de politieke toestand zou veranderen — door dit verraad de taak merklijk moeilijker was geworden”!

Wullus merkte hierbij op: „La Haute Cour de Justice avait espéré que jamais le jugement ne serait livré à la publicité. Détail caractéristique: le condamné n'en reçut même pas une copie et son avocat Me K. Rosenfeld, fut requis télégraphiquement de rendre la sienne au Tribunal d'Empire au bout de vingt-quatre heures”⁴⁹.

Heinrich Wandt werd op Kerstmis 1923 geboeid naar het tuchthuis te Sonnenburg⁵⁰ in de Neumark (nu in Polen) gebracht en bleef er onschuldig als het ware levend begraven.

Onder zijn parlementaire immuniteit kon de volksvertegenwoordiger Dr. Paul Lévi, een onafhankelijk sociaal-demokraat⁵¹, op 10 maart 1925

(48) H.J. ELIAS, *25 Jaar Vlaamse Beweging*, I, Antwerpen 1969, p. 150.

(49) J. WULLUS-RUDIGER, *En marge... o.c.*, p. 174.

(50) F. von ZOBELTITZ, *Berlin und die Mark Brandenburg*, Bielefeld u. Leipzig, 1902, pp. 176-179.

(51) H. SCHULZE, *Weimar. Deutschland 1917-1933*, Berlin, 1982 (Die Deutschen und ihre Nation 4) p. 258 en p. 455. — P. COLIN, *Allemagne (1918-1921)*, Paris, 1923³, p. 159.

het geval Wandt voor de Reichstag — en daarmee ook voor het eerst in de openbaarheid — brengen. Dit had een groot effect en de Duitse internationale pers bemoeide zich met deze door haar betitelde „Duitse Dreyfus-affaire”⁵². Bekende juristen zoals Dr. Hans Wehberg en A. Freymuth, *Senatspräsident* van het *Kammergericht* hebben Wandt die ondertussen reeds anderhalf jaar in het tuchthuis Sonnenburg had doorgebracht sterk verdedigd in hun publikaties⁵³ en zijn *sofortige Begnadigung durch den neuen Reichspräsidenten von Hindenburg* gevraagd. Ook de *Liga für Menschenrechte* en de *Rote Hilfe* zetten zich voor Wandt in⁵⁴.

In juli 1925 werd Wandt, na 35 maanden opsluiting, naar de gevangenis Moabit te Berlijn overgebracht wegens oogziekte. Op 12 september 1925 nam de bekende Pruisische Landtagafgevaardigde en advocaat Gerhard Obuch uit Düsseldorf Wandts verdediging op en werden nog eens de bewijzen van zijn onschuld naar voor gebracht. Naast Dr. K. Rosenfeld sloot zich ook *Oberreichsanwalt* Ebermayer aan bij een verzoek om de zaak weer op te nemen. Op Kerstmis werd het verzoek verworpen.

Wullus-Rudiger van zijn kant, die zelfs in Leipzig niet had mogen komen getuigen, had hierover in het nummer van 31 januari 1926 in het tijdschrift *Le Flambeau* geschreven⁵⁵. Hij publiceerde ook een Open Brief aan de Koning⁵⁶ en in *En marge de la politique belge* schreef hij : „Le 8 février (huit jours après la publication de mon article dans *Le Flambeau* Wandt fut gracié à la suite d'une démarche d'E. Vandervelde, ministre belge des affaires étrangères, auprès de son collègue G. Stresemann. Une dépêche de l'officieuse Agence Wolf précisa que la mesure avait été prise „dans l'intérêt des relations politiques avec la Belgique”⁵⁷.

Aan Wandt werd op 6 februari 1926 door de Rijkspresident gratie verleend maar hij had niet de voldoening een herziening van zijn proces te krijgen die het Leipziger proces als een gerechtelijke dwaling zou bestempelen en zijn onschuld duidelijk zou vaststellen.

Dr. Fr. K. Kaul wijdt in zijn *Justiz wird zum Verbrechen* uit 1953 een geheel hoofdstuk aan het geval Wandt onder de titel *Es lebe der nächste Krieg!* en vergelijkt diens proces met nog andere uit de tijd van de Weimar-republiek⁵⁸.

Van Wandt is uit zijn gevangentijd te Sonnenburg een fragment van een dagboek bewaard in de vorm van twee schriften die in totaal 126 bladzijden tellen en lopen van 4 mei 1924 tot en met 17 september van datzelfde jaar⁵⁹. Het zijn optekeningen van een gekwelde Wandt die zijn

(52) HWA, persknipsel uit *L'Etoile Belge*, 23.12.1925. — *Annales Parlementaires*, Chambre des Représentants, Séance du Vendredi 17 Juillet 1925, p. 380.

(53) H. WEHBERG, „Das Reichsgericht und die Verletzung der belgischen Neutralität”, in: *Die Friedenswarte* 25 (1925), pp. 161-162. — A. FREYMUTH, „Der Fall Wandt”, *ibid.*, pp. 162-165.

(54) J. WULLUS-RUDIGER, *En marge... o.c.*, p. 175.

(55) *Ibid.*, p. 176.

(56) RUDIGER (A. WULLUS), *La Trahison Activiste au Front Belge. Lettre ouverte au Roi*, Bruxelles, 1925. Over Wandt zie p. 5.

(57) J. WULLUS-RUDIGER, *En marge... o.c.*, p. 175.

(58) F.K. KAUL, *o.c.*, pp. 123-149.

(59) Hs in HWA.

gevangenisleven beschrijven, in- en uitgaande post opsommen, nieuws over bekenden brengen en zijn slechte gezondheidstoestand betreffen. Soms komen enkele filosofische beschouwingen voor, godsdienstige overwegingen en citaten uit dichters en schrijvers. Uit dit manuscript blijkt dat Wandt ook in correspondentie was met Paul Henen, chefredakteur van de *Flandre Libérale*.

In Sonnenburg bracht Wandt ook belangstelling op voor Zwaabse spreekwijzen en gezegden: een manuscript van 32 bladzijden is bewaard dat de titel draagt van *Schwäbische Redensarten. Nach dem Gedächtnis aufgeschrieben. Sonnenburg (Neumark) 1924/25*⁶⁰.

Na zijn gratieverlening gaf Wandt in maart 1926 een 28 bladzijden tellend boekje uit bij het Verlag „Der Syndikalist“, Fritz Kater te Berlijn dat zijn proces verhaalde: *Das Justizverbrechen des Reichsgerichts an dem Verfasser der „Etappe Gent“*⁶¹.

In 1927 verscheen dan bij het Agis-Verlag, Wenen/Berlijn, het tweedelige werk *Der Gefangene von Potsdam*, die de nageschiedenis van de *Etappe Gent* verhaalt alsook zijn proces te Leipzig. De tekst was reeds voordien van af 23 maart 1927 in een verkorte versie in 35 afleveringen in het 8 *Ubr-Abendblatt der National-Zeitung* (Berlijn) verschenen. De oplage van het boek bedroeg in 1929 30.000 exemplaren⁶².

Ook de *Etappe Gent* zal een heruitgave kennen in 1926 en voor het eerst komt deel II hiervan in het Duits in boekvorm in 1928 uit onder de titel *Erotik und Spionage in der Etappe Gent*, eveneens bij Agis-Verlag. De indeling van beide delen verschillen van de Nederlandse en Franse vertalingen. Er moet ook opgemerkt worden dat in deze laatste uitgaven de namen der Gentse personages slechts met hun initialen door Janssens gepubliceerd werden. In alle Duitse uitgaven worden deze volledig gegeven. De oplage van de *Etappe Gent* liep in 1929 op tot 260 duizend exemplaren, *Erotik und Spionage* tot 40 duizend⁶³.

In de loop van de jaren 1927/28 verschenen deze werken nog in afleveringen in verschillende kranten. We citeren: het *Sächsische Volksblatt* (onder de titel *Die Etappe Gent. Der Gefangene von Potsdam. Erlebnisse von Heinrich Wandt*); *Die Welt am Abend* (onder de titel: *Blutgericht in der Etappe Gent. Nach Aufzeichnungen und Dokumenten von Heinrich Wandt*); het *Volksblatt für Spandau und das Havelland*; *Die Tribüne*.

De mishandeling die Wandt bij zijn ontvoering te Düsseldorf in 1923 te beurt was gevallen kreeg nog een gevolg. Hij werd op 19 november 1926 opgeroepen als getuige en daar hij zonder inkomsten zat schreef hij de onderzoeksrechter om toezending van reisgeld. Daar op zijn vraag geen reactie kwam en hij in Berlijn bleef kreeg hij achteraf twee boetes,

(60) Hs in HWA.

(61) Het dokument Debeuckelaere is hierin in facsimile weergegeven op de pp. 3-5. Het verloop van het proces is ook door Wandt uitgegeven in *Der Gefangene von Potsdam, o.c.*, I, pp. 165-199.

(62) *Kürschners Deutscher Literatur-Kalender auf das Jahr 1930* (herausg. Dr. G. Ludtke) 45. Jahr, Berlin/Leipzig, 1930, kol. 1319.

(63) *Ibid.* — In België had Janssens met zijn vijfde uitgave reeds 40.000 exemplaren verkocht (naar een omslagbandje rond de Franse vertaling).

werd aangehouden en na eenendertig uur hechtenis onder gewapende begeleiding naar Düsseldorf gebracht ⁶⁴.

Ook op de omslagtekening van *Erotik und Spionage* werd gereageerd. Op 29 oktober 1928 werd echter de aanklacht van de *Staatsanwaltschaft Dresden* door de afdeling V van het *Amtsgericht* aldaar afgewezen ⁶⁵.

Om aan de kost te komen gaf Wandt ook voordrachten. Op het einde van het jaar 1928 werd door het stadsbestuur van Jena een voordracht tegengewerkt omdat voor de tevens hierbij aangekondigde filmvertoning (een film met als titel *Namenlose Helden*) de censuurkaart niet was bijgevoegd ⁶⁶. Eveneens werd het geval Wandt door pacifistische groeperingen benut. In Duisburg werden zo bv op 13 juni 1929 delen uit de *Etappe Gent* voorgelezen in de antimilitaristische *Unterhaltungs- und Werbeabende*.

Op 2 december 1929 loopt het laatste en 51ste proces tegen Wandt. Graaf Schwerin voelde zich beledigd en hij beriep zich voor zijn proces op het recht van kosteloze bijstand ⁶⁷.

In de maand mei van 1933, het Goethe-jaar, maar ook het jaar van Hitlers machtovername, werd Wandt aangehouden samen met Alice Stenger. Zijn bibliotheek werd uitgekamd en alle politieke en antimilitaristische boeken in een koffer meegenomen. Zo ging het naar de Gestapo die haar intrek had genomen in het huis van de Kommunistische Partij aan de Bülowplatz. Alice Stenger werd direkt vrijgelaten maar ze kreeg te horen dat ze Wandt best adieu kon zeggen daar het KZ (concentratiekamp) hem wachtte. Merkwaardig genoeg kwam Wandt meteen terecht bij de vroegere Nachrichtenoffizier W. Staehle die destijds Debeuckelaere had verhoord en als getuige was opgetreden tijdens het Leipziger proces. Deze liet Wandt op vrije voeten stellen ⁶⁸.

Wandt was nu echter werkloos geworden. Hij ontsnapte nogmaals aan een inval in een café door kort na de verklikker naar buiten te gaan. In die tijd leefde hij van lapmiddelen.

In 1934 verschenen twee foto's van Wandt (zonder dat hierbij zijn naam genoemd werd) in *Die Urgeschichte von Berlin* ⁶⁹ door Theo Rademacher, een oude ambtenaar van de *Kriminalpolizei*. Deze was samen met

(64) HWA, persknipsels uit *Berliner Volkszeitung*, 3.3.1927 en *Welt am Montag*, 25.4.1927.

(65) HWA, persknipsel uit *Der Zeitungshändler*, Hamburg, 2.1.1929.

(66) *Neue Zeit* (Jena), 23.11.1928.

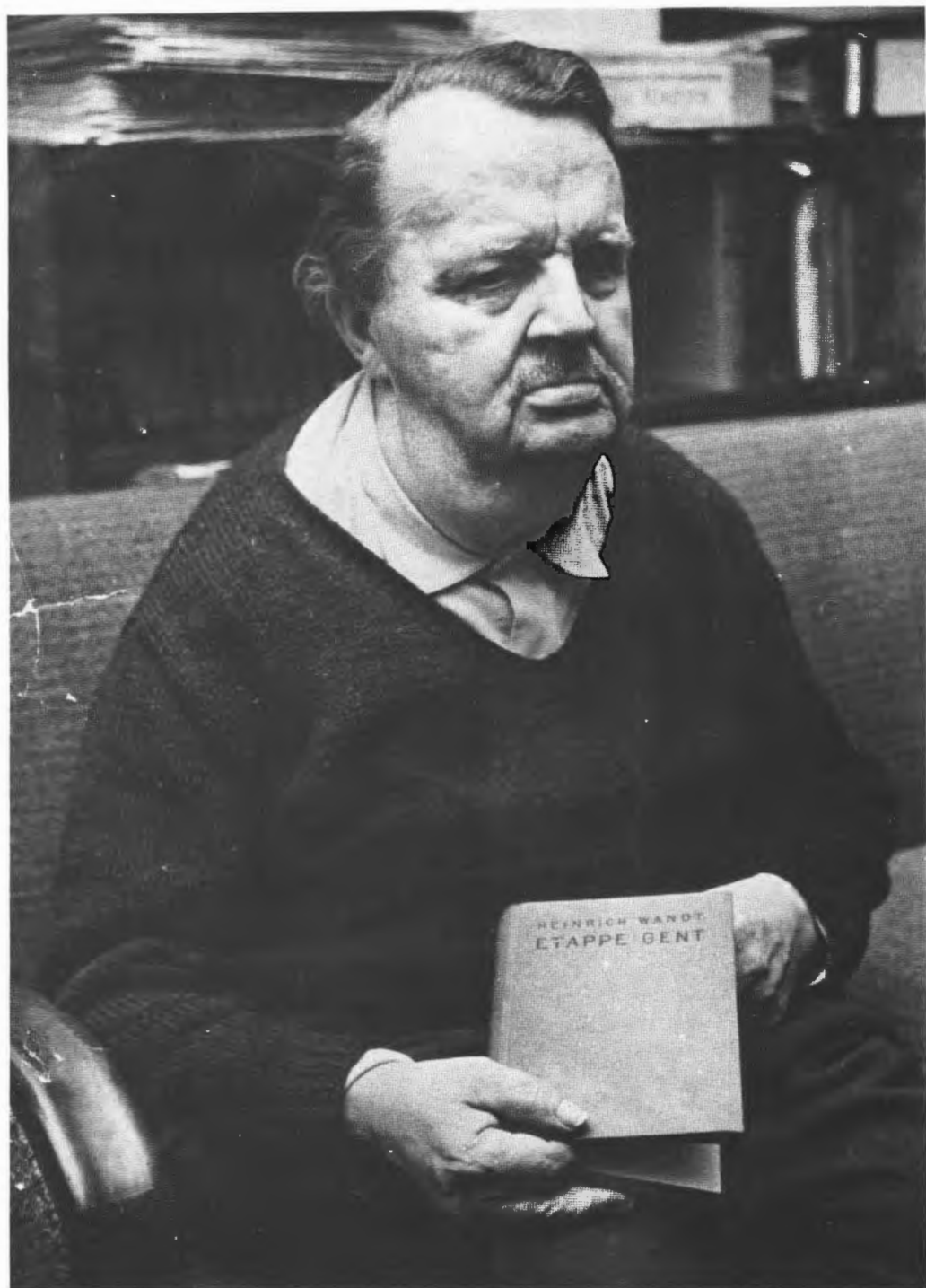
(67) *Hessische Volksfreund* (Darmstadt), 4.9.1929. — *Darmstädter Zeitung*, 4.9.1929 — *Volksblatt* (Saalfeld), 12.12.1929.

(68) Staehle was volgens Mw. Alice Wandt betrokken in de zaak van de 20ste Juli 1944 (aanslag op Hitler). Hij werd met vele anderen opgesloten in de gevangenis van de Lehrerstrasse. Einde maart, begin april 1945 haalde de Gestapo hem er met nog anderen uit waarna allen neergeschoten werden.

(69) Hannes KILLEBEEN, *Die Urgeschichte von Berlin nach Fragmente aus einer Runenkunde von Hannes Killebeen (mit 35 Photobildern)*. *Berliner Humor. In unantastbarer Treue herausgegeben von Theo H. Rademacher*, Berlin, 1934. H. Wandt is anoniem afgebeeld op de foto's p. 32 „Ein Maulwurf in den letzten Zügen" en p. 36 „Kakaokränzchen".

Heinrich Wandt poseert voor zijn bibliotheek, Berlijn-Schöneberg, ca. 1960.

Een tragische foto van de reeds zieke Heinrich Wandt, met in de hand zijn boek *Etappe Gent*, opgenomen in zijn parterre-appartement aan de Belzigerstrasse 53 b te Berlijn-Schöneberg (ca. 1963 ?).

De foto's zijn eigendom van de auteur en mogen zonder diens toestemming niet gereproduceerd worden.

diens vriend Hardy Worm⁷⁰ nog medewerker geweest aan *Die Freie Presse*.

Uit 1935 bleef nog een notaboekje bewaard van 158 bladzijden met de titel: *Einnahmen und Ausgaben des Schriftstellers Heinrich Wandt in der Zeit ab 1. September 1934 bis zum 30. November 1935*⁷¹. Het geeft een goed beeld van zijn slechte financiële toestand. Er blijkt uit dat Wandt naast het schrijven van artikels (o.a. in de *Berliner Volkszeitung*, *Volk im Bild* en de *Berliner Börsenzeitung*) een boek voorbereidde over Alt-Berlin. Verder deed hij met oog op inkomsten boodschappen en in de lijst van inkomsten noteerde hij naast de opbrengst van verkoop van oude kranten en flessen nog de vondst van 10 pfennig. Op het schutblad van het boekje staat geschreven: *Sorget nicht für den anderen Morgen, es ist genug, dass ein jeder Tag seine Plage hat.*

In 1935 is Wandt bij de familie Stenger gaan inwonen die sinds 1927 de *Löwenburg* had opgegeven en naar de Katzlerstrasse 17 verhuisd was. Bij gelegenheid ging hij hier en daar een onderkomen zoeken voor de nacht en publiceerde zonder hun medeweten en later tot hun grote ontsteltenis artikels onder de naam van H. St(enger)⁷², o.a. in de *Deutsche Distillateur-Zeitung* waarvan de redakteur Karl Stamm was. Naar de titels zowel als naar de inhoud te zien, hebben deze geen politiek karakter maar zijn ze van anekdotische en lokaal-historische aard.

In 1940 vond Wandt slecht betaald werk op de redactie van de *Deutsche Distillateur-Zeitung* die daarna de *Distillateur- und Likörfabrikant* en na de oorlog *Die Alkohol-Industrie* zou heten en waarvan de burelen aan de Potsdamerstrasse 119 waren gelegen⁷³. Hij werkte er met medeweten van de directeur onder de auteursnaam Heinrich Stenger

Op 3 februari 1945 werd bij een zwaar bombardement het huis van de familie Stenger in de Katzlerstrasse, waar ze sinds 1933 woonde, totaal vernield. Wandt schuilde in de kelder van het ernaast gelegen huis en bleef ongedeerd. Zijn hele bezit kon hij echter recupereren en op een handkar overladen. Een foto hiervan is bewaard in het HWA. Op het einde van de oorlog kon hij door een relatie aan de inlijving in de Volkssturm ontsnappen.

Na de oorlog werd Wandt in september 1945 *Pressereferent* van het *Verwaltungsbezirk* Berlijn-Schöneberg⁷⁴ en woonde toen in de Bozenerstrasse 19. Bij de overname van de sektor door de Amerikanen bleef Wandt nog een tijdje dezelfde functie behouden maar werd in januari 1947 afgedankt. Alice Stenger was bij hem in dienst als privé-sekretaresse van mei 1946 tot einde januari 1947.

(70) H. WORM, *Das Hohelied von Nepp*, Berlin, 1976, pp. 352, 357, 383 en 390.

(71) in HWA.

(72) Mw. Alice Wandt-Stenger had nog een broer, Heinrich Eugen, geboren in 1899 en overleden in de Brandenburgische Landes-Anstalt te Neuruppin op 23.11.1934.

(73) K. STAMM, „Heinrich Wandt (Stenger) +“, in *Die Alkohol-Industrie* 1965 Nr. 8, p. 225 (met tekening door F. Barlog uit 1945).

(74) *Schöneberg-Friedenau tanzt wieder!*, Berlin, 23. Dezember 1945, p. 19. Voorstelling van Wandt als Pressereferent met dezelfde tekening door Ferry Barlog als hierboven in noot 73 vermeld.

Van dan af schreef Wandt vele bijdragen in de *Berliner Zeitung* en ook in het tijdschrift *Die Gastronomie*. Vooral de vulgariserende historische bijdragen over Alt-Berlin in de *B.Z.* zijn talrijk te noemen⁷⁵. Zijn vriendschap bestond in die tijd o.m. uit oude bekenden uit de Etappe Gent zoals Dr. Wolfgang Derz⁷⁶ en prof. Ernst Lindeborn⁷⁷, dit naast de schilder en karikaturist Ferry Barlog die van hem een portret (120 x 98 cm) schilderde⁷⁸. Met de auteur Walter Kiaulehn onderhield hij ook goede contacten. Een foto samen met Derz is bewaard in het HWA. Wandt vormde voorts een *Stammtisch* met Derz, E. Windangel, W. Kiaulehn, Rudolf Olden, A. Eggebrecht, R.W.K. Kempner, Paul Dreyfus, Berthold Jacob, Emil Rabold, Dolbin, W. Scheitermann.

In november 1950 stelde Wandt voor de firma Wilhelm Michaelis, een Berlijnse likeurfabriek en wijnhandel, een jubileumbrochure samen; verder nog een korte historiek van deze firma en een *Festschrift 600 Jahre Berliner Branntwein-Gewerbe 1353-1953* met alleen opgave van de auteur in het colofon⁷⁹.

Op 31 mei 1950 trad Wandt in het huwelijk met Alice Stenger⁸⁰.

In de laatste jaren van zijn leven verloor Wandt het gebruik van een oog en droeg hij een oogklep. Hij leefde van een kleine schadeloosstelling als slachtoffer van het Nazi-regime maar had geen pensioenuitkering. De laatste drie jaren ging het slecht met hem. Een voortschrijdende aderverkalking maakte hem steeds apathischer en beweginglozer. Hij verliet

(75) Een map met uitgesneden artikelen in HWA.

(76) Derz was als vliegenier in W.O. I Vizefeldweibel en aspirant officier bij het 3./Bombengeschwader in Gontrode. Hij werd in 1955 samen met zijn vrouw vermoord. Cfr. *Der Abend* (Berlin), 22.2.1955.

(77) Lindeborn (° 1891) was vanaf 1923 leraar aan het Französisches Gymnasium te Berlijn.

(78) Na de dood van Mw. Wandt werd ons op 5.11.1982 door de Nachlasspfleger, advocaat Chr. Gehlhaar, de gelegenheid geboden uit de nog voorhanden nalatenschap documenten en boeken aan te kopen. Het portret van Wandt konden wij in de Verwahrstelle niet meer terugvinden. Mw. Wandt had geen testament gemaakt en had ook geen familie meer.

(79) Cfr. Wandts bibliografie.

(80) Alice Wilhelmine Stenger was geboren te Keulen op 11.4.1902 als tweede kind uit het huwelijk van Heinrich Karl (1864-1944) en Elise Anne Marie Springstube (1878-1944). De vader was uitbater van het Hotel Ganda sinds maart 1909. De familie woonde eerst in de Wolfstraat 7 en tijdens het hele verloop van de oorlog in de Zebrastraat 176 om tenslotte in juni 1918 naar de Kouterdreef 11 te verhuizen. Na de oorlog verliet zij met haar ouders Gent voor Berlijn. Eerst hield de familie een gasthof open te Birkenwerder. Na korte tijd kwam zij naar Charlottenburg. In de jaren dertig werkte zij in het warenhuis Wertheim, later bij een boekhandelaar. Op 17.9.1982 werd zij dood aangetroffen in haar appartement. De *Berliner Morgenpost* van 18.9.1982 schrijft hierover: ... „Alice Wandt ist offensichtlich das Opfer eines Raubmörders geworden. Mit ihrem gewaltsamen Tod setzt sich die Serie der Frauenmorde in der Stadt fort. Sie ist schon das 24. Opfer in diesem Jahr (...) Erste Ermittlungen der Polizei ergaben, dass Alice Wandt erwürgt worden war. (...) Am Donnerstag gegen 22.30 Uhr war Alice Wandt von Hausbewohnern zum letztenmal gesehen worden. Zu dieser Zeit führte sie auf der Belziger Strasse ihren braunweiss gefleckten Pekinesen „Pinko“ aus. Es ist nicht auszuschliessen, dass der Mörder von der Rückkehr der Frau überrascht wurde. Sie trug nämlich noch das Kleid, mit dem sie spaziergegangen war. Alice Wandt (...) war dafür bekannt, dass sie öfter ihre Wohnungstür offenstehen liess“.

het parterre-appartement aan de Belzigerstrasse 53b in Berlijn-Schöneberg niet meer en ging ook niet meer wandelen in het park waar het op uitgaf. Als men hem daartoe aanspoorde, kon hij echt kwaad worden, blijkbaar had hij veel werk te verrichten. Hij deed echter helemaal niets en zich behoorlijk kleden was zelfs te veel. Voor zijn omgeving kon hij geen interesse meer opbrengen en wanneer de kamer moest worden schoongemaakt was het voor zijn vrouw niet altijd gemakkelijk. In het laatste jaar van zijn leven moest hij behandeld en verzorgd worden als een klein kind. Wandt overleed onverwacht op 22 maart 1965 om 19.30 uur na het innemen van een grog. Hij was toen volledig onbemiddeld.

Na crematie werd eerst na Pasen zijn urne bijgezet in het graf van Heinrich Stenger en diens vrouw Elise Springstubbe, de ouders van Alice, op het derde kerkhof van de *Jerusalems- und Neuen Kirchengemeinde* te Berlijn-Kreuzberg, een oud kerkhof aan de Mehringdamm, waar ook Mendelssohn, Chamisso en Glasbrenner begraven liggen⁸¹.

Besluit

Wandts *Etappe Gent* en *Der Gefangene von Potsdam* zijn van belang voor de plaatselijke geschiedenis van Gent tijdens Wereldoorlog I. Samen met zijn andere geschriften werpen zij een bepaald licht op het sociaal-democratisch milieu waarin hij vertoefde en op de Weimar-Republiek. Zijn proces kan beschouwd worden als een typisch geval in de reeks van de „jugements dérisoires”⁸² uit die tijd. Zijn onrechtvaardige veroordeling, tot stand gekomen in de sfeer van de revanche-politiek, werd door J.A. Wullus-Rudiger benut in het kader van de naoorlogse Belgische politieke strijd. Voor België en Gent had Wandt een bijzonder grote belangstelling en sympathie. De weinige contacten die hij had met de Belgische intelligentsia bleken zich na de oorlog uitsluitend te herleiden tot socialistische, unitaristische en liberale kringen. In zijn beoordeling van de Ludendorffse „Flamenpolitik” heeft hij een scherpe lijn getrokken tussen de Vlaamse Beweging en het Aktivisme, dat hij veroordeelde als *aktivistische Separatisten, die beim flämischen Volke als Landesverräter verfremt waren*⁸³. Als auteur heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door gebeurtenissen neer te schrijven die hij meestal zelf had meegemaakt en dit in een stijl en op een manier die de journalist en dokumentalist niet overschrijden. Voor zijn engagement heeft hij een zware tol moeten betalen.

Tot slot moet nochtans op de beperktheid van deze bijdrage gewezen worden. Zonder twijfel verdient de figuur van Heinrich Wandt en zijn boek over Gent nog een meer uitgewerkte benadering en bestudering.

(81) Het grafnummer is III. K Abt. 1/2-16-21.

(82) A. GOT, *L'Allemagne à nu*, Paris, 1923, p. 218.

(83) H. WANDT, *Das Justizverbrechen...*, o.c., p. 12.

BIBLIOGRAFIE VAN HEINRICH WANDT

A. Boeken en brochures

1. *Die Geschichte eines deutschen Fabnenflüchtigen. Von ihm selbst erzählt.* Stuttgart, Druck und Verlag der Württemberger Zeitung G.m.-b.h., 1914. 62 pp., gr. 16°
Het werk is anoniem verschenen als Sonderabdruck aus der Württemberger Zeitung en blijkt uiterst zeldzaam te zijn.
2. H. Wandt, *Etappe Gent. Streiflichter zum Zusammenbruch.* I. Band., Berlin, Buchverlag der „Freien Presse“ Berlin C. 19, Seydelstrasse 29, s.d. (6) + 182 pp., kl. 8°
Voorwoord van Kerstmis 1920. Tweede uitgave bij Agis, Wien-Berlin, 1926. (2. Hunderttausend, Erweiterte Ausgabe, 175 pp., 8°)
3. H. Wandt, *Das Justizverbrechen des Reichsgerichts an dem Verfasser der „Etappe Gent“*, Berlin, Verlag „Der Syndikalist“, Fritz Kater, Berlin 034, Kopernikusstr. 25, s.d. 28 pp., gr. 8° — Beëindigd maart 1926.
4. H. Wandt, *Der Gefangene von Potsdam, Wien-Berlin*, Agis-Verlag, 1927. 2 delen, 206 en 207 pp., 8°
Op het titelblad van deel 1 staat niet aangegeven „I. Band“. Het werk verscheen zowel als ingenaaide en gebonden versie. Op de omslag van de ingenaaide uitgave en de stofwikkkel van het ingebonden exemplaar is een grote portretfoto van Wandt afgedrukt. Voor deel 2 heeft men hierop een tralie overheen getekend. Beide delen verschenen later in één lijvige zwartlinnen uitgeversband samen met de *Etappe Gent* en *Erotik und Spionage in der Etappe Gent*.
5. H. Wandt, *Erotik und Spionage in der Etappe Gent*, Wien-Berlin, Agis-Verlag, 1928, 208 pp., 8°
Tweede uitgave in 1929 bij dezelfde uitgeverij.
6. H. Wandt - H. Stenger, *Berlin und der Wein. Historisches und Gegenwärtiges*, Berlin, Wilh. Michaelis & Co. Likörfabrik und Weingrosshandlung, November 1950. (8) pp., 167 x 231 mm.
Hierin twee artikelen : H. Wandt, „Die Weinberge von Berlin“ (ook afzonderlijk uitgegeven in een kleiner formaat, 8 pp., 145 x 104 mm) en H. Stenger, „Gründung und Wiederaufbau der Fa Wilhelm Michaelis & Co“.
7. H. Wandt, *600 Jahre Berliner Branntwein-Gewerbe 1353 - 1953. Festschrift*, Berlin, Verband Berliner Spirituosen-Hersteller, 1953. 42 pp., 210 x 147 mm. Opgave van de auteur in het colofon.
8. H. Wandt, *700 Jahre Weinhandel in Berlin 1254-1954*, Berlin, Verband Berliner Weingrosshändler e.V., 1954. 47 pp., 210 x 150 mm.

Vertalingen van de Etappe Gent verschenen in het Nederlands en het Frans :

H. Wandt, *Etappenleven te Gent. Kantteekeningen bij de Duitse ineenstorting*, Ledeberg-Gent, H. Janssens, Hoveniersstraat 22, s.d. 2 delen, 173 en 173 pp., 8°. — Voorwoord Kerstmis 1920.

Verscheen ook in een ander formaat (212 x 120 mm) als „Volksuitgave”, eerst in afleveringen, dan in boekvorm in één deel. De 17 losse afleveringen hadden een dun papieren omslag in een telkens verschillende kleur waarop een tekening getiteld „Triomfantelijken intocht der Verbondenen. Ellendigen aftocht der Barbaren”, Belgica voorstellend gezeten op een paard met de vluchtende Duitsers en keizer. Deze uitgave is vrij zeldzaam geworden.

H. Wandt, *Vie d'Etape à Gand. En marge de l'effondrement Allemand*. Ledeberg-Gand, H. Janssens, rue des Jardiniers, 22, s.d. 2 delen, 168 en 150 pp., 8°. — Voorwoord Kerstmis 1920.

B. Handschriften (bewaard in het H. Wandt-archief van de auteur)

1. Belevnissen uit Wandts zwerfjaren.
Veertien losse ff. 2-15 recto beschreven, onvolledig, s.d., 272 x 164 mm, gothisch cursiefschrift (kurrente).
2. *Die schwarzen Teufel II. Die dritte Narbe*.
9 pp. in schoolschrift, s.d., 210 x 165 mm, gothisch cursief. Kort verhaal (jeugdherinneringen).
3. Jeugdherinneringen.
Twee losse bladen recto beschreven, pagina's 277 en 279, s.d., 270 x 166 mm, romeins cursief.
4. *Heinrich Wandt. Drei Tage „Spion“ II. Der Herr Kapitän*.
Alleen ff. 2-33, losse bladen, recto beschreven, onvolledig, s.d., 165 x 123 mm, gothisch cursief.
Belevnissen tijdens een reis door Frankrijk, vermoedelijk in 1908.
5. *Schwäbische Schwedensagen von Heinrich Wandt*.
17 losse pp. recto beschreven, s.d., 165 x 211 mm, gothisch cursief.
6. Dagboek van H. Wandt als militaire gevangene, 20.4.1914 - 4.11.1914.
84 ongenummerde pp + 198 pp. (met name pp. 3-192, 197-198, 201-206) + 62 pp. bijlagen, losse bladen en bladen der katernen recto-verso beschreven, onvolledig, ca. 160 x 105 mm, gothisch cursief, illustraties en tekstomlijstingen in zwarte en rode inkt.
Omvat 17 hoofdstukken genummerd VI-X, 11-24 en vier bijlagen (*Dienstordnung, Postverkehr, Verluste meiner Kompanie 8.180, Berichte*).
Bevat notities over het gevangenisleven, herinneringen, gegevens over bekenden, briefwisseling, het relaas van Wandts veroordeling op 6.4.1914, beschrijft het verblijf in het garnizoenslazarett te Stuttgart (2.5.1914 - 25.7.1914) en de *Einzelhaft* in de vestingsgevangenis te Ulm van 25.7.1914 tot 5.11.1914.
7. Artikel, *Den 25. Dezember 1915. Heiliger Abend*.
1 blad (pp. 1-2) recto-verso beschreven, onvolledig, Gent, 1915, 240 x 145 mm, gothisch cursief.
Wandt schildert de kerststemming te Gent.

8. [*Nächte von Amsterdam*].
 Losse pp. 1-52, 57-60, 67-68 + 12 ongenummerde pp. + 10 pp.
 (trefwoorden onder hoofdingen: *Rotterdam, Vlissingen, Der Marsch nach Bocholt*, genummerd pp. 5-14) + 1 losse nota; recto-verso beschreven, onvolledig, s.d., 209 x 165 mm, alleen de 10 pp. trefwoorden in gothisch cursief.
 Verhaalt Wandts illegale reis naar Gent via Nederland in 1919. Ook enkele gegevens zijn opgenomen over Brussel tijdens W.O. I.
 In *Der Gefangene von Potsdam*, dl. I, p. 76 verwijst Wandt naar dit handschrift als het „boek” *Nächte von Amsterdam*.
9. Dagboek, Sonnenburg, 4 mei 1924 - 17 september 1924.
 Twee gepagineerde katernen: 1) pp. 1-96, 209 x 166 mm (4.5.1924-20.7.1924); 2) pp. 97-126, 215 x 170 mm (21.7.1924 - 17.9.1924) recto-verso beschreven, deels gothisch cursief.
 Bevat dagelijkse notities over het gevangenisleven in het tuchthuis te Sonnenburg (Neumark), gegevens over Wandts proces, bekenden, briefwisseling, bevat tevens twee korte opstellen, verzamelingen van volkse zegswijzen en spreekwoorden, herinneringen en citaten.
10. *Heinrich Wandt. Schwäbische Redensarten. Nach dem Gedächtnis aufgeschrieben. Sonnenburg (Neumark) 1924/1925.*
 Schoolschrift, 32 niet genummerde pp., gothisch cursief schrift, alfabetische rangschikking der zegswijzen.
11. Notaboekje. *Einnahmen und Ausgaben des Schriftstellers Heinrich Wandt in der Zeit ab 1. September 1934 bis zum 30. November 1935.*
 158 pp., 163 x 97 mm, gothisch cursief.
 Uitgaven en inkomsten met honoraria voor artikelen, citaten, gegevens over bekenden.
12. Notaboekje, 1957-1958.
 41 genummerde ff. + 84 niet genummerde, deels beschreven, pp. (ff. 1, 13, 17, 25-31, 37-39 ontbreken), 147 x 102 mm.
 Hierin verschillende gegevens betreffende vrienden, boeken, Berlijn, trefwoorden voor geplande artikelen (o.a. over Sonnenburg), latere bijvoegingen: huishoudelijke rekeningen door Alice Wandt (1966?).